

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکز

دانشکده هنر و معماری / گروه پژوهش هنر

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: پژوهش هنر

عنوان:

جستاری بر زیبایی شناسی تزئینات مسجد جامع اصفهان

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر غلامعلی حاتم

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر اصغر جوانی

پژوهشگر:

پژمان دادخواه

تابستان ۱۳۹۱

تعهدنامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب پژمان دادخواه دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۹۰۹۱۴۷۷۲۰۰ در رشته پژوهش هنر که در تاریخ ۱۳۹۱/۰۶/۱۸

از پایان نامه خود تحت عنوان: جستاری بر زیبایی شناسی تزئینات مسجد جامع اصفهان

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی هم سطح، پایین تر یا بالاتر در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدارک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: پژمان دادخواه

تاریخ و امضا:

بسمه تعالی

در تاریخ: ۱۳۹۱/۶/۱۸

دانشجو کارشناسی ارشد آقای / خانم پژمان دادخواه از پایان نامه خود دفاع نموده و با

نمره ۲۰ بحروف بیست و با درجه عالی مورد تصویب قرار گرفت .

امضاء استاد راهنما

تقدیم به:

پدرم؛ پدر از جان بهترم که تصویرگر فداکاریست

مادرم؛ مادر صبور و مهربانم که درس گذشت را در گوشم زمزمه
کرد

خواهرم؛ آموزگاری که مهربانی و دوست داشتن را به من
آموخت

و دکتر غلامعلی حاتم

با تشکر از همراهی صمیمانه بزرگان:

جناب آقای پروفیسور غلامعلی حاتم و جناب آقای دکتر اصغر جوانی؛ که از محضر بزرگواران بسیار آموختم و مصاحبت با سروران افتخاری بزرگ بود.

جناب آقای دکتر محمد رضا شریف زاده مدیر محترم گروه پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری سرکارخانم دکتر فاطمه شاهرودی؛ مهربانانی که همواره مشوق، یاری دهنده و همراه بودند.

جناب آقای استاد زمانی؛ مدیریت محترم مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل

جناب آقای دکتر ریاحی؛ معاونت محترم پژوهشی مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل که همراه همیشگی ام بودند.

سرکارخانم پورعصار (مدیریت محترم کتابخانه مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل)، جناب آقای مساح جناب آقای رحیمی، سرکار خانم خواجه

جناب آقای استاد علیرضا شورشینی

جناب آقای کارگر؛ مدیریت محترم مسجد جامع اصفهان

جناب آقای خلیلیان؛ مدیریت محترم کتابخانه باغ طوبی، مجموعه تاریخی، فرهنگی و مذهبی تخت فولاد

سرکارخانم ویلکیجی؛ مدیریت محترم کتابخانه میراث فرهنگی اصفهان

سرکارخانم شمعی؛ مدیریت محترم مرکز اسناد میراث فرهنگی اصفهان

و اساتیدی که جاودانگان فرهنگ و هنرند:

جناب آقای دکتر لطف الله هنرفر، جناب آقای دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی

... و جناب پروفیسور اوژینو گالدیری

بسمه تعالی
دانشکده هنر و معماری

(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)

نام واحد دانشگاهی : تهران مرکزی	کد واحد: ۱۰۱	کد شناسایی پایان نامه : ۱۰۱۶۰۱۱۵۹۰۲۰۱۰
عنوان پایان نامه : جستاری بر زیبایی شناسی تزئینات مسجد جامع اصفهان		
نام و نام خانوادگی دانشجو : پژمان دادخواه	تاریخ شروع پایان نامه : ۱۳۹۰/۷/۱۰	تاریخ اتمام پایان نامه : ۱۳۹۱/۶/۱۸
شماره دانشجویی : ۸۹۰۹۱۴۷۷۲۰۰	رشته تحصیلی : پژوهش هنر	
استاد / استادان راهنما : دکتر غلامعلی حاتم		
استاد / استادان مشاور : دکتر اصغر جوانی		
آدرس و شماره تلفن : اصفهان. خیابان جابر انصاری. کوچه پارک. کوچه شهید جبارزارع. مجتمع زیتون ۰۹۱۳۳۳۱۳۱۰۵		
چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش های اجرا و نتایج به دست آمده) :		
<p>پژوهش حاضر با هدف بررسی تزئینات مسجد جامع اصفهان و با روش تحقیق توصیفی تحلیلی انجام شده است. با توجه به اهمیت تاریخی و هنری این بنا در هنر اسلامی و ثبت جهانی این کهن موزه، تحقیق و مطالعه بیشتر در مورد آن ضروری می نماید. نتایج این پژوهش که مطالب آن با روش کتابخانه ای و میدانی بدست آمده نشان می دهد که تزئینات مشاهده شده در این بنا دو دسته می باشد؛ تزئینات هندسی و گیاهی و تزئینات نوشتاری. در دوره های مختلف تاریخی و با گذر زمان شاهد روند رو به رشد و تنوع تزئینات می باشیم. در هر دوره به فراخور مصالح شاهد شیوه ها و جلوه های مختلف تزئیناتی می باشیم. نوشتارهای مسجد علاوه بر بعد تاریخی و متبرک نمودن فضا، دارای جلوه زیبایی شناسانه می باشند. این تزئینات همگی در خدمت دین و مذهب بوده و وسیله ای جهت تبلیغ و حتی گسترش دین بوده است.</p>		

تاریخ و امضا :

مناسب است

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه

مناسب نیست

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: طرح نامه
۱۱	۱-۱ بیان مسئله.....
۱۲	۲-۱ پرسش های اصلی تحقیق.....
۱۳	۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و دلایل انتخاب آن.....
۱۳	۴-۱ هدفهای تحقیق.....
۱۴	۵-۱ چهارچوب نظری تحقیق.....
۱۴	۶-۱ روش تحقیق.....
۱۴	۷-۱ پیشینه پژوهش.....
۱۵	۸-۱ روش گرد آوری اطلاعات.....
۱۵	۹-۱ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....
۱۵	۱۰-۱ واژه های کلیدی.....

فصل دوم: مروری بر ادبیات تحقیق

۱۷	مقدمه.....
۱۸	مسجد جامع اصفهان در گذر زمان.....

فصل سوم: تزئینات مسجد جامع اصفهان

۳۳	۳-۱ گنبدخانه نظام الملک (گنبد خانه جنوبی).....
۴۶	۳-۲ گنبدخانه تاج الملک (گنبد خانه شمالی).....

۵۷.....	۳-۳ صفة صاحب (ايوان جنوبى)
۷۶.....	۴-۳ صفة استاد (ايوان غربى)
۹۲.....	۵-۳ صفة درويش (ايوان شمالى)
۱۰۴.....	۶-۳ صفة شاگرد (ايوان شرقى)
۱۲۰.....	۷-۳ محراب اولجايتو
۱۲۶.....	۸-۳ صفة عمر

فصل چهارم: نتیجه گیری

۱۳۷.....	نتیجه گیری و تحلیل تزئینات
۱۴۱.....	ضمیمه
۱۴.....	فهرست منابع

فصل اول:

طرح نامه

۱- بیان مسئله:

یکی از مهمترین بناهای تاریخی ایران و حتی جهان مسجد جامع اصفهان می باشد. این مسجد جزو با شکوه ترین مساجد جهان اسلام است که در آن مجموعه ای از صنایع معماری، هنرهای زیبای ایران و تزئینات در دوره های مختلف و سلسله های پادشاهی بعد از اسلام را می توان مشاهده کرد. این مسجد مجموعه ای از سبک های مختلف معماری و تزئینات چهارده قرن معماری اسلامی را در بردارد. در دوره های مختلف تاریخی از دوران آل بویه تا صفویان و حتی قاجار تزئینات مختلفی به این مسجد الحاق شده است. از اولین نمونه های تزئیناتی ستونهای آجری از دوران آل بویه می باشد. این ستونها با چیدمانی متفاوت از آجر تزئین شده اند. در دوران سلجوقیان که آجر به عنوان مهمترین ماده ساختمانی و تزئینی یکه تاز بود، بهترین نمونه های تزئیناتی آجر از دوران سلجوقیان را در مسجد جامع اصفهان می توانیم مشاهده کنیم. گنبد نظام الملک و گنبد تاج الملک بهترین نمونه های تزئیناتی این دوران می باشند. در دوران ایلخانان استفاده از کاشی معرق رواج پیدا می کند و در این بنا نمونه های زیبایی از این قسم را میتوان سراغ گرفت. ولی آنچه که از این دوران اهمیت بی نظیری دارد محراب گچ بری اولجایتو می باشد که واقعاً کم تر جایی

می‌توان نمونه‌ای مثل آن پیدا کرد. با روی کار آمدن سلسله صفویان اگر چه آنها به نوسازی شهر همت گماردند و نقش جهان و دولتخانه‌ای جدید تاسیس نمودند، ولی به خاطر اهمیت و بعد معنوی این مسجد اقدام به زیباسازی و تزئین این مسجد نمودند. نوشتارهایی که در جای جای مسجد مشاهده می‌شوند علاوه بر اطلاع‌رسانی و متبرک نمودن فضا باعث زیبایی و چشم‌نوازی مسجد شده‌اند. آنچه که مهم به نظر می‌آید، این است که در دوران تاریخی حاکمان دستور به ساخت و ساز در مسجد و زیباسازی مسجد دادند و مسجد به صورت گنجینه و کهن موزه‌ای در آمده است. از دوران مختلف تاریخی و به فراخور آن شاهد گوناگونی مصالح تزئیناتی هستیم.

به طور کلی این مسجد از دوره سلجوقیان تاکنون سبک‌های مختلف معماری و تزئینات را داراست. در ادوار مختلف تاریخی معماری این مسجد دستخوش تغییرات شده و تزئینات مختلفی به آن اضافه گردیده است. همچنین در این مسجد انواع خطوط را می‌توانیم مشاهده کنیم که منبعی مفید جهت بررسی جایگاه انواع خطوط در معماری است.

۱-۲ پرسش‌های اصلی تحقیق:

۱. تزئینات و آرایش‌های مربوط به هر دوره شامل چیست؟

۲. این تزئینات، شامل چه ویژگی‌هایی است؟

۳. هر کدام از این تزئینات چه کاربردی داشته‌اند؟

۴. نوشتارهای مذهبی و تاریخی مبین چیست؟

۱-۳ اهمیت موضوع تحقیق و دلایل انتخاب آن :

مسجد جامع اصفهان تجلی ۱۴ قرن معماری اسلامی در ایران می‌باشد و به همین دلیل موزه معماری اسلامی نام گرفته است. در دوره های مختلف تزئینات مختلفی در این مسجد به کار گرفته شده و تنها بنایی در ایران است که مرجع کاملی جهت مطالعه و بررسی سیر تحول و تکامل این تزئینات در طی ۱۴ قرن اخیر می باشد. این مسجد نمونه کامل یک مسجد چهار ایوانی در ایران است که از نظر تزئینات بی نظیر و بی همتاست. پژوهش در زمینه معرفی تزئینات این کهن موزه که به ثبت جهانی رسیده، امری مهم و ضروری می باشد. ضرورت چنین تحقیقی در درجه اول معرفی و تحلیل تزئینات، ویژگی ها و کاربرد تزئینات است.

۱-۴ هدفهای تحقیق :

معرفی تزئینات شاخص و با اهمیت مسجد جامع اصفهان

تحلیل و بررسی تزئینات مسجد جامع اصفهان در چند دوره تاریخی مهم

دریافتی زیبایی شناسانه از این تزئینات با تکیه بر منابع موجود و مشاهده مکان

بررسی کاربرد برخی از این تزئینات

بررسی رابطه بین دیدگاه مذهبی برخی از پادشاهان و اقدام به زینت آرای مسجدها

۱-۵ چهارچوب نظری تحقیق :

در پژوهش حاضر ابتدا به تاریخچه مسجد جامع اصفهان پرداخته شده و از روش تحلیل متن تزئینات این مسجد مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۶ روش تحقیق:

روش این تحقیق به شیوه توصیفی تحلیلی می باشد.

۱-۷ پیشینه پژوهش:

کتابهای حاضر که بیشترین اطلاعات را در مورد مسجد جامع دارند، عموماً به بعد تاریخی و باستان شناسی درباره مسجد جامع اصفهان پرداخته اند. کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان رساله دکتری، دکتر لطف الله هنر فر در رشته تاریخ می باشد و به شرح آثار تاریخی اصفهان و بررسی کتیبه های موجود در این آثار پرداخته است. بخشی از این کتاب درباره مسجد جامع اصفهان می باشد که شامل بررسی و قرائت کتیبه ها می باشد. مسجد جامع اصفهان جلد ۳ و مسجد جامع اصفهان در دوران آل بویه نوشته اوژینو گالدیری می باشد که حاوی اطلاعات مهم باستان شناسی در مسجد جامع اصفهان می باشد. کتاب زیبایی شناسی خط در مسجد جامع اصفهان، نوشته دکتر محمد حسین حلیمی است که کتیبه های قرائت شده توسط دکتر لطف الله هنر فر را تجزیه و تحلیل کرده و به بررسی جنبه های تجسمی و زیبایی خطوط پرداخته است. می توان این کتاب را اولین کتاب در مورد تزئینات مسجد دانست. ولی در کتاب مذکور به تزئینات نوشتاری مسجد پرداخته شده و اطلاعاتی راجع به سایر

تزئینات به ما نمی‌دهد سایر کتاب‌های موجود در زمینه اصفهان شناسی به توضیح مختصر در مورد مسجد پرداخته و اطلاعاتی در مورد تزئینات در خود ندارند.

پژوهش‌های دانشجویی انجام شده با این موضوع شامل موارد زیر می‌باشد:

کاربرد آجر و کاشی در معماری و تزئینات مسجد جامع اصفهان، پژوهشگر: فریبا آزادی

استاد راهنما: محمود طاووسی، دانشگاه تربیت مدرس ۱۳۸۲

کاشی معرق مسجد جامع اصفهان (مطالعه، بررسی، ساخت و نحوه کار)، پژوهشگر: امیر نظردنیوی

استاد راهنما: مهدی حسین آبادی، دانشگاه هنر اصفهان ۱۳۷۲

بررسی و مطالعه تزئینات و عملکرد ورودی در مسجد جامع اصفهان (مرمت کتیبه سردر باب

الدشت) پژوهشگر: نادر خطیبی، استاد راهنما: حسین آقاجانی، مصطفی حسین آبادی، دانشگاه هنر

اصفهان ۱۳۷۲

۱-۸ روش گرد آوری اطلاعات:

روش گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای، میدانی و مشاهده بنا می‌باشد.

۱-۹ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

تحلیل آثار با توجه به کاشی کاری‌ها و کتیبه‌ها، تکنیک‌های معماری و سایر تزئینات

۱-۱۰ واژه‌های کلیدی:

مسجد جامع اصفهان* تزئین* آجر کاری* گچبری* کاشی کاری* مقرنس* کتیبه

فصل دوم:

مروری بر ادبیات تحقیق

مقدمه:

بناهای مذهبی همواره در گذر تاریخ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و جزو مهمترین و شکوهمندترین بناهای هر شهر محسوب می‌شده است. در دوران اسلامی همزمان با گسترش دین مبین اسلام اهتمام ویژه‌ای برای ساخت مساجد صورت گرفت. مساجد در ابتدا بناهای بسیار ساده‌ای متشکل از یک صحن بزرگ و عمومی و دارای یک رواق بود. رواق در سمت قبله و در آن محراب و منبری قرار داشت. بعدها رواق‌های دیگری به سه ضلع حیاط اضافه شد. در طول تاریخ معماران ایرانی تمام تلاش خود را در طراحی مساجد معطوف نمودند و حاصل آن مساجد چهار ایوانی بود. مساجد جامع هر شهر مهمترین مسجد شهر محسوب می‌شد و بیشتر به عمران و آبادانی آن رسیدگی می‌شد. در مساجد جامع علاوه بر انجام اعمال و فریضه‌های مذهبی کارهای دیگری مثل داد و ستد، تعلیم دانش و حل و فصل دعاوی و... انجام می‌شد. در این قسمت به سیر تاریخی مسجد جامع پرداخته خواهد شد.

مسجد جامع اصفهان در گذر زمان

مهمترین بنای تاریخی ایران که مجموعه ای از سبک های مختلف معماری بعد از اسلام را داراست، مسجد جامع عتیق اصفهان می باشد. این مسجد همچون دایرة المعارف هنرهای اسلامی ایران و حاصل تجارب چهارده قرن معماری و تزئینات است. در حقیقت در هر دوره تاریخی، تغییرات و الحاقاتی در مسجد پدید آمد. در مورد اصل بنا نتایج باستان شناسی بدست آمده بیانگر این است که قبل از اسلام هم در این منطقه بنایی وجود داشته است. تحویلدار اصفهانی معتقد است که در این جا قبلاً آتشکده ای وجود داشته و محل آنرا زیر گنبد نظام الملک (گنبد جنوبی) می داند. (تحویلدار اصفهانی، بی تا: ۱۹) جابری انصاری اعتقاد دارد که آتشکده در قسمت شمالی واقع بوده است. (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۱۹۲) مسجد جامع بر روی مجموعه ای از آثار ساختمانی از خشت خام برپا شده که احتمالاً مربوط به اواخر دوره ساسانی است. (جعفری زند، ۱۳۸۱: ۲۲۱) کشفیاتی که در منطقه شمالی

ابنیه خشتی مسجد صورت گرفت و دستیابی به یک پایه ستون با تزئینات مشابه دوره ساسانی وجود بنایی قبل از اسلام را تایید می‌کند. (گالدیری، بی تا: ۲) امبرتو شراتو در این باره می‌گوید: «در میان این آثار قسمتی از یک دهکده قدیمی را که بعدها در دوره اسلامی اصفهان کنونی روی آن شکل می‌گیرد می‌توان تشخیص داد. شاید بتوان آنرا همان دهکده یاون همسایه دهکده یهودیه دانست. این بقایای ساختمانی احتمالاً مربوط به اواخر دوران ساسانی است که در دوران اولیه بعد از اسلام بین قرن اول و دوم هجری نیز با تغییراتی مورد استفاده بوده تا این که تمامی محوطه زیر بنای مسجد قرار می‌گیرد». (شراتو، ۱۳۴۹: ۴۹ و ۳۹) بررسی آثار پیش از اسلام که توسط شراتو انجام گرفت تا سال ۱۳۵۷ ادامه داشت، ولی تاکنون گزارش نهایی این تحقیقات منتشر نشده است. «چه بناهای بدست آمده در مسجد را آتشکده و چه دیر یا روستا بدانیم به هر حال مسجد جامع بر روی آثاری از دوره ساسانی و قدیمی تر جای گرفته است که مورخان نیز از آن سخن گفته‌اند». (جعفری‌زند، ۱۳۸۱: ۲۲۳) اعراب مسلمان پس از حمله به ایران و در پی فتح اصفهان، تصمیم به ساخت مسجد گرفتند. به گفته حافظ ابونعیم اصفهانی در کتاب ذکر اخبار اصفهان، در صد و پنجاه و اندی پس از هجرت، ایوب بن زیاد به عنوان عامل خراج و سعید بن منصور حمیری به عنوان امیر جنگ از سوی منصور خلیفه عباسی وارد اصفهان شدند. پس از برکناری سعید بن منصور، ایوب بن زیاد که عهده دار جمع آوری مالیات و امور جنگ شد، در روستای خُشینان منزل گزید و کاخی کنار رود فرسان و روبروی آن مسجدی با محراب و منبر بنا نهاد. همچنین وی برای کسبه و بازرگانان طرح بازاری انداخت که در جنب یهودیه و در مکانی معروف به کوی گاه فروشان ساخته شد. در روزگار فرمانروایی او خانه‌های یهودیه به روستای خُشینان متصل شد. پس از برکناری ایوب، اعراب قبیله تمیم ساکن روستای طهران، مسجد جامع بزرگی در یهودیه بنا کردند و در سال ۱۵۶ منبر مسجد ایوب بن زیاد را به آنجا منتقل کردند. (ابونعیم، ۱۳۷۷: ۱۲۹) این انتقال همزمان با حکومت هانی بن ابن هانی و پس از انقضای پنج سال از عمران و آبادی مسجد ایوب بن زیاد بود. (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۶) یهودیه پس از ساخت این مسجد جامع از طرف صحرا گسترده شد و ۱۵ روستا به آن اضافه گردید. با توسعه یافتن یهودیه، مردم به توسعه مسجد

همت گماردند و به وسعت آن افزودند که از جمله آنها زمین های معروف به خصیب آباد بود، که خصیب بن مسلم به مسجد اضافه کرد. در سال ۲۲۶ در زمان خلافت معتصم عباسی و فرمانروایی یحیی بن عبدالله بن مالک خُزاعی مسجد بازسازی و تجدید بنا شد. (ابونعیم، ۱۳۷۷: ۱۳۰) (ما فروخی، ۱۳۸۵: ۸۹) در همین زمان مسجد جدیدی ساخته شد، که جهت قبله مسجد ۲۰ تا ۳۰ درجه تفاوت داشت. (معماریان، ۱۳۸۹: ۲۰) بدین ترتیب در سال ۲۲۶ هجری در زمان خلافت معتصم عباسی، مسجد جامع شهر به دومین مرحله اساسی خود پا می گذارد. (جبل عاملی، ۱۳۹۰: ۶۴) در این زمان مسجد در سال ۳۰۷ هجری، در زمان خلافت المقتدر و فرمانروایی احمد بن مسرور مسجد باز هم توسعه و گسترش یافت. این بار ابوعلی بن رستم، زمین های موسوم به رستم آباد را که شامل کاروانسرا و آبریزگاهها بود، پاکسازی و بر وسعت مسجد جامع افزود و بناهایی از قبیل خانقاه، مدرسه و کاروانسرا در اطراف آن احداث کرد و کتابخانه و حجره ها و مخازن کتاب به کوشش استاد ابوالعباس احمد ضبی احداث شد. (ابونعیم، ۱۳۷۷: ۱۳۰) (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۱۹۴) در این زمان ساختمان مسجد دارای صحن مرکزی وسیع با شبستانهای ستوندار در اطراف آن بود که با پوشش چوبی بنا شده بود. شبستان جنوبی دارای ۶ دهانه، در شمال ۴ دهانه و در شرق و غرب دارای ۲ دهانه بود. دیوار مسجد در این زمان به صورت خشتی و مرتفع بوده که دور تا دور مسجد را پوشانده بود. (جبل عاملی، ۱۳۹۰: ۶۴) سالادان در کتاب راهنمای صنایع اسلامی زمان احداث بنای اولیه مسجد را سالهای ۱۴۳-۱۵۳، در دوران خلافت منصور عباسی تعیین می کند. (گالدیری، بی تا: ۳ و ۲) در اواخر قرن سوم هجری قمری، ساختمان مسجد شامل ۲۶۲ طاق و سقف آن بر پایه ۳۵۵ آجر مدور استوار بوده است. به طوری که در طول حیاط ۱۸ طاق و در عرض آن ۱۵ دهانه وجود داشته و دهانه های طاق های ردیف میانی محور قبله از دهانه های طاق های دیگر عریض تر بوده است. در همین زمان دور تا دور مسجد دیواری بزرگ از خشت خام کشیده بودند. (همان: ۱۰) در همین زمان شبستانهای مسجد را با تیرهای چوبی و به صورت مسطح پوشانده بودند. (گالدیری، ۱۳۵۵: ۴۴) در دوران آل بویه سه تغییر مهم در مسجد رخ می دهد؛ فضای سرپوشیده مسجد بزرگتر می شود، نمای بنا تزئین می شود و ستونهای متنوع آجری در قسمتهای مختلف ساخته می شود. (معماریان، ۱۳۸۹: ۲۷ و ۲۸) در این